

A VONATKOZÓ NÉVMÁSOK (*AKI, AMI, AMELY*) HASZNÁLATÁRÓL – RÉGI ÉS MAI NYELVTANAINK ÉS A NYELVMŰVELŐ MUNKÁK TÜKRÉBEN

SINKOVICS BALÁZS

Bevezető

Régóta zajlik a vita a vonatkozó névmások helyes használata körül a magyar nyelvtudományban. Le lehet-e írni egyértelműen, mikor melyiket használják a magyarul beszélők, vagy nem, mert összevissza keverik őket? Ha azt mondjuk, sokan helytelenül használják őket, azok akkor miben vétnek?

A négy vonatkozó névmás (*aki, amely, ami, amelyik*) nyelvleirási és nyelvhelyességi szempontból is több különböző kérdést vet föl:

- 1) Szükség van-e úgynevezett álvonatkozói mondatokra (sőt egyáltalán vonatkozói mondatokra), s nem volna-e helyesebb helyettük mellérendelést alkalmazni?
- 2) Milyen esetben használunk *aki*-t, és mikor *ami*-t vagy *amely*-et?
- 3) Mikor használjuk az *ami*-t, és mikor az *amely*-et?
- 4) Mikor használunk *aki*-t vagy *amely*-et, és mikor *amelyik*-et?

Bár az első kérdésben még ma sincs teljes egyetértés, ma már az úgynevezett laza vonatkozói mellékmondatok létjogosultságát sem kérdőjelezzik meg, s nem tartják használatukat germanizmusnak. A nyelvművelők az egyértelmű fogalmazásra való törekvés miatt azonban sokszor más megoldásokat is elképzelhetőnek, sőt jobbnak tartanak, például a mellérendelést, az olyan mondatokban, mint a következő: *Szabálytalanul rendelkezésére bocsátották a szövetkezet bélyegzőjét is, amelyet törvénybe ütköző ügyleteinek lebonyolítására használt fel.* Helyette: ..., s ezt ... használta fel (Rác 1976: 67; vö. Szathmári 1997).

Ezt a kérdést én itt a továbbiakban nem tárgyalom, mint ahogy a negyedik kérdésben jelzett problémát, az *amelyik* használati kérdéseit sem, azt ugyanis kitűnően összefoglalta Kenesei István (1980).

A nyelvművelő álláspont

Az *aki/ami/amely* helyes használatának kérdését illetően azonban máig nem ült el a vita. A *Nyelvművelő kéziszótár* a 2. és a 3. kérdéstről a következőket írja:

1) Az *aki* csak személyre vonatkozhat, s ha kétséges, hogy a főmondatban levő főnév személyt vagy dologfogalmat jelöl, akkor inkább az *amely* névmást használjuk: *Kristóf az a típus, amelyre nyomban felfigyelnek. A Balkán népei, amelyek annyit háborúskodtak. Az aki gyűjtőnévvel jelzett csoportra is „elfogadható”, ha azt akarjuk jelezni, hogy a csoport személyekből tevődik össze: Az egészségügyi dolgozóknak van egy olyan csoportjuk, akik (vál.-abban: amely) még mindig nem részesült(ek) bérémelelésben.* Gyűjtőnévhez egyes számú vonatkozó névmást kapcsolni (*a család, a cég, a vállalat, aki...*) „durva ... hiba” (NymKsz. 16).

Büky László szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI, Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szeged, 2004, 123–133.

2) Az *amely* névmás használatos akkor, ha a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra utalunk. Gyűjtőnévre vagy egyénekből álló csoportra is az *amely* névmással utalunk vissza (*a sereg, az osztály, a házaspár, amely...*). A beszélt és a kevésbé igényes írott nyelvben azonban az *amely* helyett egyre gyakrabban az *ami(k)*, *aki(k)*, *amelyik* áll: *a cég, a vállalat, aki...* „E mo.-ok a ny. igénytelenségnek, pongyolaságnak, sőt helytelenségnek különböző fokozatait képviselik” (NymKsz. 30).

Megtudjuk továbbá, hogy nem hiba az *ami(k)*, *aki(k)* kötőszót használni, ha a főmondatban említett állatokhoz „személyesebb érzelmi viszony fűzi” a beszélőt: *a kutyá, ami v. aki egyetlen társa volt*. Megemlíti még a kéziszótár, hogy a régi nyelvben az *aki* tárgyra is vonatkozhatott. A főmondatban nem főnévvel (hanem pl. csak névmással) megnevezett elemre, illetve a főmondat egészére azonban nem vonatkozhat az *amely*: *ez az, amire egész életemben vágytam*. „Durva hiba ilyenkor ... az ~[amely] ksz.-t használni” (uo.).

3) Az *amelyik* kötőszót használjuk akkor, ha több dolog vagy személy közül egyet kiemelünk: *Azt a kazettát add ide, ~[amelyik]et már a múltkor is kértem*. Az *amely* helyett használt *amelyik*, és az *amelyek* helyett az *amelyikek* pongyolaság: *Eltört a hamutartó, ~[amelyik]hez* (helyesen: *amelyhez*) *annyi kedves emlék fűződött; a vállalatok ~[amelyik]ek csődöt jelentettek* (NymKsz. 30–1).

4) Az *ami* kötőszó a főmondatban főnévvel meg nem nevezett dologra, illetve a főmondat egészére vonatkozik: *Van benne valami, ami nem volt rokonszenves*. Újabban az *amely* helyett is használják: *Ez az a ház, ~[ami]ben két évig laktunk*. Mindennapi beszédben ez elfogadható, „de igényesebb szövegben, kül. pedig írásban inkább *amely*-lyel utaljunk főnévre” (NymKsz. 31).

A *Nyelvművelő kéziszótár* ítéletei több szempontból is figyelmet érdemelnek. Jelizik azokat az eseteket, ahol a beszélők „bizonytalanok”, vagyis nem a sztenderdnek megfelelően használják a kötőszókat. Az eltérések egy része újabb keletű, más részük korábban is megvolt a magyarban. Figyelemre méltók a minősítések azért is, mert a normától való eltéréseket különbözőképpen ítélik meg: az elfogadhatótól a pongyolaságon keresztül a durva hibáig többféle értékelést találhatunk. Úgy látszik, a nyelv művelő normák sem az *ami*, sem az *amely* esetében nem látszanak követni a változást. A kéziszótár az *ami* esetében megengedőbb: „a mindennapi beszélt nyelvben” elfogadható a főnévre utaló *ami*, egész mondatra vonatkozó *amely* használata azonban durva hiba.

A szóban forgó munkában az *amely* helyett egyes esetekben használt *aki* az egyik legenyhébb elbírálás alá esett. Úgy vélem, nem véletlenül. A nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok azt mutatják, hogy ennek a használatnak van előzménye, az *aki* ~ *ki* kötőszókat régebben sokkal általánosabban használták. (Ez azonban nem a mai használat előzménye, az *autó, aki...*, *az osztály, aki...* típusú használat újabb keletű, a 20. század közepétől adatolható.)

Mielőtt a nyelvhelyességi ítéletekre részletesebben is kitérnék, érdemes megvizsgálni azt is, mit mutatnak a nyelvtörténeti adatok, illetve hogyan vélekedtek más – régi és mai – nyelvészek az említett vonatkozó kötőszók használatáról. (A nyelv művelő megnyilatkozásokat egyelőre mellőzöm.)

A nyelvtanok tanúsága

Arról, hogy korábban bármelyikhez kötődött volna értékítélet, és bizonyos funkciókban kerülni igyekeztek volna, nincs tudomásunk. Ugyanúgy nem találunk utalást

rájuk a legkorábbi magyar nyelvtanokban (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert). Geleji Katona (1645, *Magyar Grammatikátska*) már említi a kérdést: „*Melly és ki e' nyiben különböznek, hogy a' melly reft, fzemélytelen dolgot, s' a' ki pedig fzemélyt jegyez. ... Ezeket a' mi Magyarink igen rutul fzocták confundálnia [sic!], így fzollván: Kit Isten el-távoztasson, pro, mellyet. Az eget, a' földet, a' tengereket, kiket Isten teremtet, pro, mellyeket. ... és több e' féle díztelenlégek*” (CorpGr. 313).

Pereszlényi Pál (1682) szerint az *aki* használatos Istenre, élőkre (spirituum) és emberre, az *amely* nem-személyekre és „lelketlen dolgok”-ra (rei inanimatae). Hozzáteszi azt is, hogy az *aki*-t használják „legalábbis ritkán” személytelen dolgokra is, úgymint: „*Az a' tífzta hordó, a' kiben valamit tæltefz, meg-nem eczetefedik*” (CorpGr. 513).

Kövesdi Pál (1686, CorpGr. 561) csak a szabályt ismétli, Tsétsi János (1708) azonban minősít is. Szerinte a *ki* és a *mely* között a „gondos magyar beszédben” (accuratiores Hungaros) az a különbség, hogy a *ki* személyekre, a *mely* dolgokra utal. Tsétsi hozzáfűzi ehhez még, hogy e névmásokat össze szokták keverni a magyarok (CorpGr. 686).

A sokat bírált és sokaktól elutasított *Debreceni Grammatika*¹ a következőt írja erről: „Ellenbenn, [ti. ha nem jelzőként használjuk őket] mikor ezen Névmással: *a ki, a melly*, vízfzáhozók: helyesenn tselekelzünk, ha az elsőt mindenkor fzemélynek, a másodikat pedig, dolognak vízfzahozására fordítjuk; ámbár a köz nép, alig tézen ebbenn külömbséget, fzokása lévén így fzöllani: *a nyúl, a kit láttam; a fa, a kit felváltunk*; de a mellyen nem lehet tsudálkozni: mivel a köz befzéd, más Nyelvekben is külömböz, az Írásbéli és Túdósok' befzédétől” (DebrGr. 51–2).²

Révai is lényegében ezt írja (1806: 419–420), nála már megtaláljuk az *ami*-t is: *Igaz, a' mit mondok, Nekem nem tetfzenek, a' miket hallottam*. Révai erről azt mondja, hogy határozatlanra vonatkozik. Ugyanakkor megemlíti, hogy nem helyes magyarul, ha azt mondják: *Igaz, a' mellyet mondok, Nekem nem tetfzenek, a' mellyeket hallottam* (1806: 429). Ha pedig ezeket megemlíti, akkor az *amely* ilyen használatának az ő korában már léteznie kellett.

Lényegesen újat Versey Ferenc sem tesz hozzá ezekhez. Az *ami*-t ő is említi, és bár használatáról nem mond semmit, a példamondatában (*mond meg, a' mit tudsz*) az *ami* ma is szokásos használatával találkozhatunk (1817/1979: 176–9). Fogarasi János nyelvtana röviden ugyanezt ismétli, ő is kitér az *ami* használatára, és megemlíti, hogy az *ami* egész mondatokra vonatkozik (Fogarasi 1842: 183). A Magyar Tudós Társaság nyelvtanában viszont már azt találjuk, hogy az *aki* személyre, az *amely* határozott, az *ami* határozatlan dologra vonatkozik (AkNytan 1847:183).

Simonyi a magyar kötőszókról írt monográfiájában azt írja, hogy az irodalmi nyelvben a *ki* személyekre, a *mely* főnévvel megnevezett, a *mi* meg nem nevezett tárgyra vonatkozik. Majd hozzáteszi: „A régi s a népies nyelvben e szabályok nem általános-

¹ A fő forrás, Földi János nyelvtana érdekes észrevételt tesz: „E' máfra vitető két Névváltó fzők között *a' ki, a' melly* a' régi Magyaroknál vagy nem volt különbég, vagy arra nem igen vigyáztanak, és mind fzemélyekben, mind érzéketlen dólgekban mindenikkel egyaránt éltenek. Tetfzett mind azonáltal ezen Században a' tfinofabban fzöllóknak ezt a' külömbféget felvenni, hogy *a' ki* tfúpán tfák fzemélyte vitefsék, a' melly pedig tfúpán tfák érzéketlen dologra... Ez gyönyörű és nagyobb figyelmezést is meg érdemlő külömbötetés (Földi 1790/1912: 258).

² A megállapítás azért is érdekes, mert az egyik mondat kötőszava az *amellyen*, és itt a helyes az *amin* lenne.

érvényűek.” Azaz *ki* állhat a *mely* helyett (*az asztal, a kit ma vettem*), *mely* a *ki* helyett (*mit tehetne az ember énnékem, a mely kerget engemet* – Szenczi Molnár: 56. zsoltár), ritkábban *mely* a *mi* helyett (*azt is írják felőle, hogy egynehány nyelvet tudott, a mely igen ritka a török császárok között* – Mikes), *mi* a *mely* helyett (*az az asztal, a mit vettem* – ez a nép nyelvében gyakori). „A *mely* névmást általában nem kedveli a nép nyelve, és vagy a *ki*-vel vagy a *mi*-vel vagy legalább a *melyik*-kel helyettesíti” (Simonyi 1882: 8–9).

Klemm Antal (1923–27) részletes tanulmányt ír a vonatkozó mondatokról. Eredetük és kialakulásuk leírása után a vonatkozó kötőszók funkcióját is vizsgálja. Kitűnő írásában az itt tárgyalt kötőszókról azt olvashatjuk: a *mely*, *amely* főnév után ma inkább csak az irodalomban használatos, a köznyelvben ritka, a népnyelvben inkább csak jelzőképpen használják. Az *amely* helyett használatos egyrészt az *amelyik*, másrészt újabban a népnyelvben, a köznyelvben, de Jókai óta az irodalomban is az *ami* névmást használják a régi, eredeti *amely* helyett (Klemm 1923–27: 59–64).

A mai magyar nyelv rendszerében (az ide vonatkozó részeket Temesi Mihály írta) nagyjából ugyanezt olvashatjuk a vonatkozó névmásokról. Az *aki* személyre utal, „egyéb élőlényekre, tárgyakra, elvont dolgokra, ha főnévvel is megnevezzük őket, választékos szövegezésben leginkább az (*a*)*mely* használatos [...] esetleg az *ami*” (MMNyR I: 247. – Én emeltem ki. S. B.). Az *ami* a beszélt nyelvben gyakran áll *amely* helyett. Az *aki* régebben nem személyekre is utalt, ma a költészetben „archaikus vagy népies stílushangulattal” használják, az *amely* ugyanakkor néha utalhatott személyre is. Az *amely* helyén használt *ami* klasszikus költőknél pedig egészen gyakori (MMNyR I: 247).

Nemrégiben Kenesei István rendszerezte a vonatkozó kötőszókat, aszerint, hogy mire utalnak vissza (1980), É. Kiss Katalin pedig úgy véli, hogy „mára a nyelvérzék teljesen elbizonytalanodott”, és ez arra utal, hogy lesz egy élő (*aki*) és egy élettelen (*ami*) kategória, és „lesz egy lexikális NP-hez járuló” névmás (*amelyik*) (É. Kiss 1999: 147). Mind Kenesei, mind É. Kiss mellőzi a nyelvhelyességi vagy stilisztikai ítéleteket.

A *Magyar grammatika* című tankönyv (1999) nem vizsgálja ezt a kérdést.

A nyelvtanirodalom összefoglalása

Az idézett munkák alapján mindenesetre megállapítható, hogy eredetileg az *aki* és az *amely* váltakozott egymással, és csak ritkábban fordult elő az *ami*. Ha igazat adunk a régi grammatikusoknak, akkor a 19. század elejétől kezdett az *ami* terjedni az irodalmi nyelvben egész mondatra vonatkoztatva – vagy legalábbis ekkor figyeltek fel a jelenségre. Mivel azt is egyre többen állítják a 19. század végétől kezdve, hogy az *amely* csak az irodalmi nyelvben van meg, a népnyelvben csak az *aki*, *ami*, *amelyik* használatos, okkal feltételezhetjük, hogy az *ami* mondatfejes használata ennél korábban kezdett terjedni.

Néhány 20. századi leíró nyelvészeti munkában, amelyekben az *aki/ami/amely* használatáról írnak, megemlítik, hogy az irodalomban a szabályostól eltérően is használják ezeket a névmásokat. Többször is találkozhattunk olyan vélekedéssel, hogy ha a nyelvhelyességi szabálytól eltérően használják e névmásokat jeles íróink, költőink (azaz az *aki*-t állatra, esetleg tárgyra vonatkoztatva), az azért van, mert archaizálnak, vagy népi tárgyról írnak, és ezt így is érzékeltetni akarják: Jókainál „világosan felismerhető stíluszándék”, Mikszáth „meghatározott stíluscélnak”, Móricz „stíluscél nélküli is” használja (Hadrovics 1969: 297; vö. MMNyR. I: 247).

***Aki, ami, amely* – az ómagyar kortól napjainkig**

A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* szerint az ó- és középmagyar korban a *ki* személyre és nem személyre is utalhatott, ha az tartalmas szóval kifejeződött a főmondatban: *angyalt ... ky* (CornK. 53v); *velagoffag kiben* (NagyszK. 1). Néha előfordul gyűjtőnévre vonatkoztatva, de ez ebben az időben ritka: *nepek kyketh* (KesztK. 32). Az *aki* kevesebbet utal nem személyre, mint a *ki*. A táblázatok szerint a *ki* a vizsgált anyagban 69%-ban élő személyre, 1%-ban élő nem személyre és 30%-ban élettelenre utalt. Az *aki* 81%-ban személyre, 19%-ban élettelenre utalt. Ez már mutatja, hogy a jelentése kezd szűkülni; idővel a személyt jelölő funkció terjed (TNyt. II./1: 536–7).

A *mi* és az *ami* a főmondatban *ki* nem fejtett dologra és nem személyre vonatkozott: *kellemetes nekem ... az amit mondaz* (VirgK84); egy-egy példát találni arra is, hogy főnévvel kifejtett dologra utalt: *az hit menorzagba nem lezæn: amit maft ... hyzunk* (TihK. 6) (uo. 537–8).

A *mely* és az *amely* jellemzően kifejtett dologra vonatkozott: *az clastrombam. melyet* (MargL. 4). Előkerül a *mely* olyankor is, ha csak utalószó van, vagy még az sincs: *kez voltam azokra, melyeket nekem paranczoltal* (VirgK. 34). Uthalhatott gyűjtőnevekre, éppúgy, mint ma: *az nép, mel'* (SzékK. 9). Az *amely* e korban ritka, használata a *mely*-hez hasonló (uo. 539). Az *a-* kezdetű névmások ritkább előfordulásának az lehet az oka, hogy ebben a korban alakulnak ki, tehát még nem lehetek annyira elterjedve.

A történeti grammatika adataiból annyi kiderül, hogy a 15. század végén, a 16. század elején a névmások használata ugyanúgy nem volt egyértelmű, illetve használatukban ugyanolyan változatosság volt, mint ma, csak épp eloszlásuk volt más: az *aki* visszautalhatott nem személyre is, az *ami* – igaz, csak ritkán – főnévvel nevezett dologra, az *amely* viszont nem utalhatott vissza mondatra.

A továbbiakban azt vizsgálom meg régebbi magyar szövegek alapján, valóban úgy használták-e a vonatkozó névmási kötőszókat, ahogy a nyelvtanokban leírták.

A kódexek korának névmáshasználatát a történeti grammatika kimerítően ismereti (lásd fentebb). Ezért magam különböző 16–19. századi művekből vizsgáltam meg 20–25 oldal terjedelmű részeket. Ezek alapján ugyan a korabeli használatra nem lehet általános megállapításokat tenni – ahhoz minden korból más jellegű szövegeket (levelezést, naplót, jegyzőkönyveket) is meg kellene vizsgálni –, de tájékozódásul mindenképp tanulságosak. A megvizsgált művek a következők:

Zay Ferenc *Az Landorfejrvár elveszésének oka e vót, és így esött* (16. század közepe?); Martonfalvay Imre *deák emlékirata*, 1585; Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauz*, 1613, és *prédikációi*, 1636; Kornis Gáspár *Erdély és családja viszon­tagságairól*, 1683; Kemény János *önéletrása*; Mikes Kelemen *Törökországi levelek*; *Magyarországi boszorkányperek*, 1730 körülől; Bessenyei György *Rómának viselt dolgai*; Káoszonyi András *Velencei utazás*, 1797; Kazinczy Ferenc *levelezése*, 19. század eleje. (A 19. század későbbi részéből nem vizsgáltam meg műveket, mivel Szepesy Gyula sok – Eötvös József, Petőfi, Jókai, Mikszáth műveiből vett – idézettel mutatja be, hogy már a 19. században sem a nyelv­művelő normák szerint használták a vonatkozó névmásokat.)

A vizsgált részek tanúsága és a belőlük kirajzolódó tendenciák a következők:

a) A 16. században az (*a*)*ki* teljesen általános használatú, mindenre visszautalhat. A 17. századtól az *aki* visszaszorul, és a vizsgált művek nyelvében nem emberre vonat-

kozva már csak nagyritkán találjuk. Zay Ferencnél, Martonfalvay Imre deáknál és a boszorkányperek irataiban ugyanakkor többször is előfordult, hogy egész mondatra utalt vissza az *aki*.

b) Az *ami* a 19. századig nagyon ritka.³ Néhány adatom van csak rá Pázmánytól, Keménytől és Kornis Gáspártól. Az első kettő elvontra és mondatra vonatkoztatja, Kornis főnévvel nevezettre is. Kazinczy az *ami*-t többségében ugyanígy használja, de nem ritka nála a főnévvel nevezett dologra utaló *ami* sem. Jókainál teljesen közönséges a konkrét dologra vonatkozó *ami*, de megtalálható nagyjából fele arányban az ekkor „helyes” *amely* is. Nem találtam viszont *ami*-t Keménynél és Kászonyinál.⁴

c) Az *amely* rendkívül gyakori. A szerzők egy részénél (Pázmány, Kornis, Mikes, Kazinczy) csak konkrét főnévvel megnevezett dologra utal vissza. Más részüknél szintén ez a használat a gyakoribb, de Kemény Jánosnál, Eötvösnél, Kászonyi Andrásnál nem ritka, hogy mondatra utal vissza az *amely*, Bessenyeinél pedig ez a kizárólagos forma: *ami* helyett is mindig *amely* áll.

Egy-egy, a fő tendenciáktól eltérő adatot is találtam. Pázmány az *amely*-et egyszer mondatra vonatkoztatja, Kemény kétszer személyre.

Ez megerősíti azt, amit a nyelvtanok is rögzítenek, hogy a 19. század végére egyértelműen nő az *ami* megterheltsége, a népnyelvben mindenképpen, de az irodalom nyelvében is megjelenik. Ezt már Arany János is észrevette, szóvá is teszi egyrészt a *Grammatika versben* című, 1861 körül keletkezett költeményében:

„Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
Ugy beszél mint apja, nem halad a korrall,
Nemes oltvány helyett él ősi vackorral;
Azt se tudja: *ki, mi*; azt is összevéri;
Három szál fonal az *íge* pászmán néki”

(Arany 1975: 417. – A ritkítás tőlem van. S. B.).

Egy kéziratos feljegyzésében pedig azt írja 1877-ben: „...az *a mely* nem párhuzamos névmás az *a ki*-vel. Ha már különböztetni akarunk személyt dologtól: helyesebb volna *általában az a mit* venni fel (miért ugyan a *Nyelvőr* erősen megmosta szegény Jókai fejét)” (ÖM. XI. 575 – Kiemelések az eredetiben.).

Kollányi Teréz az 1960-as évek elejéről válogatott különféle stílusú szövegeket vizsgált meg ebből a szempontból. A tudományos és tudományos ismeretterjesztő munkákban átlagosan 6,58%-ban (3,6–12,68%), az újságokban 8,65% (2,4%–32,43%)⁵, a szépirodalomban átlagosan 29,16%-ban (18,2%–74,12%) állt az *amely* helyett *ami*. Kollányi véleménye szerint „az *amely* alak mellett alkalmas lesz az *ami* az egyhangúság elkerülésére, a változatosság biztosítására” (1965: 203).

³ Horger erről azt írja, hogy a NySz. szerint a régi nyelvben „semmi nyomát se látjuk” annak, hogy az *ami* főnévre utalna (Horger 1906: 380).

⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne használhatták volna, csak a vizsgált szövegrézsben nem fordult elő.

⁵ Akár ugyanazon újság három nappal későbbi számában is lehetnek szélsőséges eltérések. Kollányi ennek okáról nem ír, de feltehető, hogy az a szerzők személyétől függ.

Szepesy Gyula sok 19. és 20. századi író műveiből vett példák hosszú sorával bizonyítja, hogy azoknak a nyelvművelőknek, akik szigorúan ragaszkodnak az „*amely*-szabályhoz”, nincs igazuk, a nyelvszokás nagyon eltávolodott már attól (Szepesy 1986).

Kontra Miklós egy 1986-ban végzett vizsgálatában a Budapesti Tanítóképző Főiskola 128 diákjával a következő mondatot egészítette ki: *Add meg azt a 150 forintot, ... kölcsönkértél.* 119-en az *amit* választották, és csak 9-en az *amelyet*. Vagyis a vizsgálata azt mutatta, hogy a fővárosi tanítójelöltek körében akkor a főnévre utaló *ami* sokkal gyakoribb volt az *amely*-nél (Kontra 1990).

A közelmúltban jelent meg Kontra Miklós szerkesztésében a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat eredményeit bemutató kötet (2003). A felmérés az 1980-es évek végén készült; a vizsgálatban egy kérdés vizsgálta az *ami* és az *amely* gyakoriságát is. A kérdést alternatívaválasztó feladat formájában fogalmazták meg: *Ez az, amit/amelyet régóta vágyok/vágyom enni.* A minta közel egynegyede (24,4%) a hiperkorrekt *amelyet* névmást választotta. Az iskolázottság növekedésével kissé csökken a hiperkorrekt válaszok száma (a 8 osztálynál kevesebbet végeztek 34%-a, a főiskolát, egyetemet végzetteknek csak 21%-a választotta az *amely*-et). A lakhelynek, foglalkozásnak, nemnek szignifikáns hatása nem volt a válaszokra (Kontra 2003:71). A hiperkorrekt válaszok viszonylag magas száma arra utal, hogy nagy a bizonytalanság az *ami/amely* használatában.

A nyelvi változás és a nyelvművelő álláspont

Miközben a nyelvhasználat alaposan megváltozott, s ez a változás jól nyomon követhető, a Geleji Katona által megfogalmazott, és később mások által képviselt szabály, amely a 19. században kiegészül az *ami* helyes használatára vonatkozóval, tovább élt és él.

A változásra azonban nem maradt érzéketlen a nyelvművelő irodalom; újra és újra felmerül, hogyan használjuk helyesen az *aki/amely/ami* kötőszókat. Abban szinte mindenki egyetértett, hogy helyénvaló lehet az állatra használt *aki*, de csak nyelvjárársban, illetve népies vagy archaizáló irodalmi művekben, választékos fogalmazásban nem ajánlatos használni (Ferenczi 1964: 193; MMNyR I: 247; Kálmán 1958; Nykk. I: 132, 204–5).

A vitában két tábor körvonalazódott, az engedékenyebbeké, akik a változást tudomásul véve a szabály módosítását javasolták, és a szigorúbbaké, akik az *ami* további terjedését megakadályozandó mindenféle nyelvművelő engedékenység ellen voltak. Az engedékenyebbek közé tartozott Nagy J. Béla, aki a következő javaslattal állt elő: „Módosítsuk tehát a szabályt az igazsághoz híven úgy, hogy a nem személyt jelentő főnévre irodalmi nyelvünkben rendszerint az *amely* vagy *mely* névmás vonatkozik, olykor pedig az *amelyik* vagy az *ami, mi* is” (1956: 312). A szerző álláspontját jelzi az is, hogy a cikk a Lőrincze Lajos szerkesztette *Nyelvművelő* című kötetben *Nyelvművelő babonák* fejezetcím alatt jelent meg (Nagy J. 1960: 303–27).

Ugyanezt vallotta Rác Endre is; szerinte főnévvel nevezett dologra „a kevésbé választékos mindennapi beszédben természetesebbnek is hat” az *ami*-vel visszautalni, de a „választékos megnyilatkozásokba jobban illik az *amely*” (Rác 1976: 65). Ez az az

engedékenyebb álláspont került be a Nyelvművelő kézikönyvbe is (a kérdéses fejezetet Rácz Endre írta). Ugyanezt az engedményt teszi Szathmári is (1997: 4–5).⁶

Egy esetben azonban nagyon egységes a nyelvművelő álláspont: „Kirívó hiba az egész mondatra vonatkozó *ami* helyén az *amely* (*mely*) névmást szerepeltetni” (Nykk. I: 208; vö. még Nykk. I: 204)

Más nyelvművelő írásokból azonban úgy látszik, hogy a másik álláspont képviselőit nem sikerült teljesen meggyőzni. A szigorúbb véleményt Bárczi nyomán Kálmán Béla képviselte. Szerinte nem kell engedni a korábbi szabályokból, az *amely*-et ugyanis nemcsak az *ami* fenyegeti, hanem az *aki* és az *amelyik* is (Kálmán 1958: 24–25).

Ha a nyelvhasználatot csak a 19. század első feléig tekintjük, kétségtelen, hogy az a szabályokat követi, pontosabban a szabályok követik a nyelvszokást. Az *aki* azonban lassanként visszaszorul dologra, az *amely* pedig egész mondatra vonatkoztatva. Az *amely* helyét mind a nyelvjárásokban, mind a köz-, mind az irodalmi nyelvben egyre inkább az *ami* és az *amelyik* veszi át. A leíró nyelvészeti munkák ezt a változást regisztrálják, a nyelvművelő írások azonban nem hajlandók elfogadni. És nem egyformán nem. Ha az *aki*-t a szokásostól eltérően használják, azt vagy archaizmusnak, vagy népiességnek tartják; az *amely* egész mondatra vonatkoztatva vagy archaizmusnak számít (irodalmi alkotásokban), vagy durva hibának. Egyedül az *ami*-re vonatkozó előírások látszanak követni a változást.

Az *amely* helyett használt *ami* terjedését a 20. század elején többen megállíthatatlan folyamatnak gondolták. Horger, aki egyáltalán nem mondható nyelvművelőnek, a következőket írja: „... alighanem fölösleges fáradság volna ez újabb használat ellen tiltakoznunk; legföljebb azt mondhatjuk, hogy ez ma még pongyolaság. Sőt abból, hogy a napilapokban szemmel láthatóan napról-napra terjed, azt merem következtetni, hogy 20–30 esztendő múlva már ez lesz a szabályszerű forma. Meddő tiltakozásnál fontosabbnak tartom annak kutatását, hogy honnan terjedt el a használatnak e módja az irodalmi nyelvben, s hogy milyen módon keletkezett” (1906: 379).

Zlinszky Aladár is azt írta 1926-ban: „Vajjon igyekezzünk-e merev szabályokkal a fejlődést megkötni? Elégedjünk meg az elérhetővel, hogy: *aki* személyre, *amely* tárgyra, *ami* szintén tárgyra vagy egész mondatra vonatkozik” (1926: 291).

Horger jóslata azonban nem vált be. Az 50-es évektől napjainkig visszatérő témája nyelvművelő fórumoknak az *amely/ami* helyes használata, annak ellenére, hogy a nyelvhasználat már jelentősen eltér a szabályoktól.

Az ebben a kérdésben az engedékenyebb álláspontot képviselő Rácz Endre az 1959-ben Pécsen megrendezett anyanyelvi konferencián a következőket mondta az egész mondatra vonatkozó *ami*-ről szólva: „Két dolog bizonyos: a stilisztikai szempontokat – mint másutt – ennek a kérdésnek eldöntésében sem lehet figyelmen kívül hagyni, s a nyelvtanítás meg a nyelvművelés nem mondhat ellen egymásnak” (Rácz 1960:46). Rácz a későbbiekben érvényesítette is ezt az álláspontját (lásd fentebb).

Összegzés

A három vonatkozó névmás használata teljes következetességet sosem mutatott. Alig találni olyan nyelvváltozatot, amely megfelelt volna a szabályoknak. Legföljebb

⁶ Némiképp feltűnő, hogy az újra és újra fellángoló nyelvművelő vitában az engedékenységeről ismert Lőrincze Lajos egy rövid cikk erejéig sem vett részt, azaz nem írt az *ami/amely* kötőszók használatáról.

azt lehet állítani, hogy az egyes névmásoknak volt fő funkciója, de emellett használták őket – helyesen vagy helytelenül? – valamelyik másik helyett is. A kései ómagyar kortól kezdve folyamatosan megfigyelhető az átrendeződés: először az *aki* jelentése kezd leszűkülni csak emberre vonatkozva, illetve kizorul a sztenderdből nem emberre használva, azután az *amely* – átmeneti terjedés (?) után (18. század) – a mondatra, végül a főnévvel nevezett dologra való utalásból. Ezzel egyidejűleg terjedni látszik az *ami* és az *amelyik*.

Az átrendeződés ma sem állt meg, az *aki*-t használják már olyan főnevekre is, amelyek mögött személyeket sejtethetünk: *A cég, aki aláírta a szerződést.* (Erre az 50-es években figyelt fel a nyelvművelő irodalom.)

További vizsgálatot igényel az, hogy vajon nem az irodalmi nyelv, illetőleg a művelt köznyelv tartotta-e fenn a konkrét főnévre vonatkozó *amely* használatát, mivel a nyelvjáráásokban a 19. század második felétől az *amely* használata erősen visszaszorult.

A vonatkozó névmások használatában mutatkozó változatosság megfelel a nyelvről való tudásunknak, nevezetesen hogy a nyelvben mindig vannak változatok, és a beszélő helyhez, alkalomhoz, beszédpartnerhez illően választ ezek közül.

Véleményem szerint megfontolandóak ezzel kapcsolatban Nádasy Ádám gondolatai. Ezeket *A burjánzó vonatkozó* címmel tette közzé a *Magyar Narancsban*, Modern Talking című sorozatában: „Az ember ne kergessen absztrakt »helyességi« délibábokat: nézze meg, milyen a szöveg hangulata, kinek szól, írott-e vagy beszélt, irodalmi vagy értekező, formális vagy fesztelen, s annak fényében válassza ki a névmást, amely (ami? amelyik?) ott és akkor megfelel” (Nádasy 2001).

FORRÁSOK

- Bessenyei György *összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás. Rómának viselt dolgai.* Sajtó alá rend.: Penke Olga, Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992.
- Kászonyi András: Velencei utazás (1797), in *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Szerk.: Kovács Sándor Iván–Monok István, (Magyar remekírók) Budapest, Szépirodalmi, 1990, 751–810.
- Kazinczy Ferenc: Levelek, in *Kazinczy Ferenc művei II. Levelek.* Válogatta: Szauder Mária (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1979.
- Kemény János: Önéletírása, in *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Válogatta: V. Windisch Éva (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1980. 7–310.
- Kornis Gáspár: Erdély és családja viszontagságairól. In *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 322–342.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 II.* Közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1970.
- Martonfalvay Imre deák: Emlékirata. In *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 77–114.
- Mikes Kelemen művei.* Válogatta: Hopp Lajos (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1978.

- Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalaúz, Prédikációk. In *Pázmány Péter művei*. Válogatta: Tarnóc Márton (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1983, 257–307; 587–1057.
- Zay Ferenc: Az Landorfejérvár elveszésének oka e vót, és így esött. In *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 7–58.

IRODALOM

- AkNyTan. 1847: *A' magyar nyelv rendszere*. Második kiadás. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1847.
- Arany János 1975: *Válogatott művei I. Költemények, fordítások*, (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi.
- Arany, ÖM. = *Arany János összes művei XI. Prózai művek 2*. Szerk.: Keresztúri Dezső, Budapest, Akadémiai, 1968.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. Ed.: Franciscvs Toldy, Pest, 1866.
- DebrGr. = *Magyar Grammatika*, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bétsbenn, 1795.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan*, Pest.
- Földi János 1912: *Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly, Budapest, Franklin Társulat (Régi magyar könyvtár 28.)
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest.
- Horger Antal 1906: *Amely és ami*. *Magyar Nyelvőr* **35**, 379–80.
- Kálmán Béla 1958: *Amely vagy amelyik?* *Magyar Nyelvőr* **82**, 23–7.
- Kenesei István 1980: Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? In Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv grammatikája*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 467–74.
- É. Kiss Katalin 1999: Mondattan, in É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- Klemm Antal 1923–27: A vonatkozó mondatok eredete, *Nyelvtudományi Közlemények* **46**, 34–65.
- Kollányi Teréz 1965: Az *ami* az *amely* helyén, *Magyar Nyelv* **61**, 200–9.
- Kontra Miklós 1990: Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről, in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai szimpozion, Szombathely, 1987. augusztus 24–26*. Veszprém, VEAB, 131–8.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- MGr. = Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- MMNyR. = Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II*, Budapest, 1961–1962.
- Nádasdy Ádám 2001: A burjánzó vonatkozó, *Magyar Narancs* 2001. július 12., 41.
- Nagy J. Béla 1956: Nyelvhelyességi babonák, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*. Budapest, Művelt Nép, 303–27.

- NymKsz. = Grétsy László–Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, Budapest, Auktor.
- Rácz Endre 1960: Hozzászólás, in Benkő Loránd szerk.: *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga*, Budapest, Akadémiai, 45–8.
- Rácz Endre 1964: Hadd legyen per! *Magyar Nyelvőr* **88**, 415–8.
- Rácz Endre 1976: Anyanyelvünk új szófüzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése, in Grétsy László szerk.: *Mai magyar nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 45–73.
- Révai Miklós 1806: *Elaboratior Grammatica Hvngarica*, Pest, Trattner Mátyás betűivel.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete II*, Budapest.
- Szathmári István 1997: A vonatkozó névmások használatáról. *Magyar Nyelvőr* **121**, 1–8.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai.
- Versegly Ferenc 1817/1979: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése II. A magyar nyelv mondattana*, Szolnok.
- Zlinszky Aladár 1926: Magyarán, *Magyar Nyelv* **22**, 285–93.